

Fenomen uvođenja mramornih oltara u Hrvatskom primorju: nepoznati oltar radionice Pacassi u nekadašnjemu frankopanskom kaštelu u Bakru

Tulić, Damir; Pintarić, Mario

Source / Izvornik: **Ars Adriatica, 2024, 241 - 258**

Journal article, Published version

Rad u časopisu, Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)

<https://doi.org/10.15291/ars.4640>

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:186:910953>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-03-18**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences - FHSSRI Repository](#)

Damir Tulić – Mario Pintarić

Damir Tulić
Odsjek za povijest umjetnosti
Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci
Sveučilišna avenija 4, HR - 51000 Rijeka
dtulic@uniri.hr

Mario Pintarić
Odsjek za povijest umjetnosti
Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci
Sveučilišna avenija 4, HR - 51000 Rijeka
mario.pint@uniri.hr

Izvorni znanstveni rad / Original scientific paper

Primljen / Received: 17. 7. 2024.

Prihvaćen / Accepted: 4. 9. 2024.

UDK / UDC: 679.854.8:2-526.2(497.561Bakar)

73.034.7:2-526.2(497.561)

726:27-526.2(497.561)

DOI: 10.15291/ars.4640

SAŽETAK

U članku se na temelju novih podataka rekonstruira fenomen uvođenja mramornih oltara na habsburškom teritoriju u Hrvatskom primorju i Istri krajem 17. stoljeća. Novopronađeni arhivski izvori otkrivaju da je prvi mramorni oltar svetog Franje Ksaverskog bio podignut 1683. godine u nekadašnjoj isusovačkoj crkvi Svetog Vida u Rijeci. Upravo su isusovci započeli transformaciju sakralnih prostora uvođenjem mramorne opreme koja je postupno zamjenjivala onu prije učinjenu u drvu. Tijekom posljednjeg desetljeća 17. stoljeća riječki su naručitelji oltare nabavljali isključivo u goričkoj altarističkoj radionici obitelji Pacassi. Tako se s njihovim djelima susrećemo u nekadašnjoj riječkoj isusovačkoj crkvi, župnoj crkvi u Kastvu, kapeli Bezgrešno Začete u sklopu bivšeg augustinskog samostana u Rijeci te u franjevačkoj crkvi na Trsatu. Naposljetku, u kvarnerski opus Pacassijevih uvršten je do danas fragmentarno sačuvan oltar iz kapele Svetog Mihovila u nekadašnjem frankopanskom kaštelu u gradu Bakru.

Ključne riječi: Giovanni Pacassi Stariji, Leonardo Pacassi, Giovanni Pacassi Mlađi, barokna altaristika, Gorizia, Rijeka, Trsat, Bakar, 17. stoljeće, mramor

ABSTRACT

This paper reconstructs the phenomenon of introducing marble altars to Habsburg territories in the Croatian Littoral and Istria at the end of the 17th century, based on new data. Newly discovered archival sources reveal that the first marble altar, dedicated to St Francis Xavier, was erected in 1683 in the former Jesuit church of St Vitus in Rijeka. It was the Jesuits who initiated the transformation of sacred spaces by introducing marble furnishings, gradually replacing earlier wooden ones. During the last decade of the 17th century, commissioners from Rijeka procured altars exclusively from the altar workshop of the Pacassi family in Gorizia. Their works can be found in the former Jesuit church in Rijeka, the parish church in Kastav, the chapel of the Immaculate Conception in the former Augustinian monastery in Rijeka, and the Franciscan church in Trsat. Finally, the Kvarner oeuvre of the Pacassi family includes a fragmentarily preserved altar from the chapel of St Michael in the former Frankopan castle in the town of Bakar.

Keywords: Giovanni Pacassi the Elder, Leonardo Pacassi, Giovanni Pacassi the Younger, Baroque altar design, Gorizia, Rijeka, Trsat, Bakar, 17th century, marble

* Istraživanje za ovaj rad financiralo je Sveučilište u Rijeci putem projekata *MARMOREAM ERIGERE CURAVIT: fenomen uvođenja mramorne skulpture, oltara i opreme u Hrvatskom primorju* (MARMORI) (uniri-iskusni-human-23-281) i *Moć, vjera i memorija: proslava i samoproslava u umjetnosti ranog novog vijeka na dodiru Serenissime i Habsburškog carstva* (uniri-iskusni-human-23-75).

Fenomen uvođenja mramornih oltara u Hrvatskom primorju: nepoznati oltar radionice Pacassi u nekadašnjemu frankopanskom kaštelu u Bakru*

The Phenomenon of Introducing
Marble Altars to the Croatian
Littoral: An Unknown Altar from
the Pacassi Workshop in the Former
Frankopan Castle in Bakar

Početak 17. stoljeća Rijeka je doživjela period stagnacije zbog niza nepovoljnih događaja, a presudan je bio Uskočki rat vođen između Mletačke Republike i Habsburške Monarhije. Ovaj sukob trajao je na prostoru sjevernog Jadrana od 1615. do 1618. godine te je imao znatne posljedice na gospodarski i društveni život grada. Tek je nakon službenog primirja između dviju sila započeo postupni oporavak zahvaljujući ponovnom uspostavljanju plovnih putova, čime je Rijeka iznova postala važan čvor u mreži jadranske trgovine. Novonastale povoljne ekonomske prilike omogućile su i intenzivniju graditeljsku aktivnost sredinom 17. stoljeća. Tako je tijekom 50-ih godina 17. stoljeća lokalni zidar Luca Dorich privodio kraju radove na ženskom benediktinskom samostanu uz crkvu Svetog Roka, a istovremeno se dovršavala i isusovačka crkva Svetog Vida.¹ Ona je podignuta prema projektu Giacomina Briana (Modena, 1587. – Busseto, 1649.) na mjestu gdje se nekada nalazila srednjovjekovna crkva gradskog patrona.² Nova isusovačka rotunda niknula je na prostoru koji je od srednjovjekovlja bio strateški rezerviran za obrambene svrhe. Njega su činili kaštel, arsenal i sjeverna gradska vrata osigurana snažnim bedemima.³ Iako zbog nedostatka sredstava tada nije izgrađena kupola na svetom Vidu, već samo privremeni drveni šatorasti krov, od 1659. godine isusovačka je crkva zauzela dominantnu poziciju u urbanističkom tkivu grada. Njezina monokromna i jednostavna vanjšina lišena je bilo kakvih ukrasa, a kvalitetno klesana oplata izvedena je od lokalnog kamena nabavljenog s područja Kastva, Mošćenica, Martinšćice i riječke Brajde. Upravo se polirani kamen zrnate strukture vađen na području Brajde upotrebljavao i pri podizanju osam monumentalnih toskanskih stupova u interijeru (**sl. 1**). Netom sagrađenu oktogonalnu crkvu gradskog zaštitnika te oltare svetog Ignacija i svetog Franje Ksaverskog posvetio je 26. travnja 1659. godine senjski biskup Ivan Smoljanović (1655. – 1678.).⁴ Tih su godina u velikom zamahu bili i radovi na kolegiju i seminaru te je upravo zahvaljujući isusovcima nekadašnji dio grada koji je tijekom stoljeća imao primarno vojno-stratešku ulogu ubrzo postao obrazovno te kulturno središte Rijeke.

Dvadesetogodišnja izgradnja novoga sakralnog zdanja rezultirala je znatnim novčanim izdancima zbog čega je isusovačka blagajna bila ispražnjena. U nedostatku sredstava moglo se tek započeti sa skromnim opremanjem interijera. Između 1658. i 1659. godine podignut je vrlo jednostavan drveni glavni oltar te dva bočna u čast isusovačkim svetcima Ignaciju i Franji Ksaverskom. Uz to, nabavljaju se liturgijski predmeti poput kaleža, ciborija, monstranci, svijećnjaka i misnog ruha. Neka od tih umjetničkih djela naručili su redovnici, dok su druga financirana uz velikodušnu pomoć donatora. Njima su se ukrašavali oltari povodom raznih svečanosti, a Riječani su raskošne procesije i pobožnosti organizirali na svetkovinu Franje Ksaverskog. Dosad nije bilo poznato da je već 1679. godine postojeći oltar *Apostola Indije* trebalo zamijeniti novim mramornim. Za njegovu je narudžbu novac osigurala dobročiniteljica Francisca Faurich predavši isusovcima 500 dukata.⁵ Gradnja je započela 1682. godine, a oltar je bio dovršen i postavljen u kapelu tijekom srpnja 1683. godine.⁶ Za sada nije poznato kako je on izgledao, ali najvjerojatnije je bila riječ o jednostavnome slavljučnom oltaru s parom stupova povezanih polukružnim ili trokutnim zabatom. Stoga se sada može tvrditi da su prvi mramorni oltari u Hrvatskom primorju počeli potiskivati i zamjenjivati stariju drvenu opremu deset godina prije nego što se prethodno smatralo. Time se i habsburška Rijeka sada može jasnije pozicionirati na prostoru jadranske obale po pitanju uvođenja mramorne opreme tijekom druge polovice *seicenta*.

Najvažniji umjetnički zahvat u 17. stoljeću na području Mletačke Dalmacije bio je opremanje katedrale Svetog Stjepana pape u Hvaru. Upravo je tamo podignut i najraniji mramorni oltar naručen kod venecijanskog klesara Melchisedecha Longhene 1615. godine.⁷ Kada je iduće godine umro Melchisedech, sve obveze oko dovršetka oltara preuzeo je njegov sin Baldassare (Venecija, 1598. – 1682.). Kronološki,

1.
Unutrašnjost nekadašnje riječke
isusovačke crkve Svetog Vida (foto:
M. Pintarić)

Interior of the former Jesuit Church
of St Vitus in Rijeka

odmah po završetku hvarskog oltara naručuje se glavni oltar u šibenskoj katedrali Svetog Jakova. On se gradio između 1638. i 1645. godine kada je na njega konačno postavljena čudotvorna slika Bogorodice s Djetetom.⁸ Novi trend naručivanja mramorne opreme neizostavno je obilježio i Zadar. U glavnom gradu Dalmacije se 1641. godine gradi oltar Varoške Gospe u crkvi Svetog Šime sredstvima Jeronima Borga.⁹ Ubrzo nakon toga u istoj crkvi počinju radovi na glavnom oltaru za smještaj pozlaćene srebrne gotičke škrinje svetog Šimuna. Zadranici su za taj posao angažirali venecijanskog kipara i altarista Francesca Cavriolija (Serravalle/Treviso ? – Venecija, prije 16. rujna 1670.).¹⁰ Skoro pa istovremeno u centru *serenissime* naručena su i dva oltara za zadarsku franjevačku crkvu. Prvo je 20. svibnja 1663. godine za cijenu od 270 dukata ugovoren oltar za kapelu Bezgrešno Začete kod majstora Antonija Pechiere.¹¹ Nedugo zatim, bratovština Gospe od Karmela sa sjedištem u franjevačkoj crkvi, odlučila je financirati novi glavni oltar. Njega su se zajednički obavezali izgraditi Venecijanci Baldassare Longhena i Girolamo Garzotti te je trebao biti dovršen do Gospina blagdana 1670. godine.¹² Upravo u razdoblju osmog desetljeća 17. stoljeća mramor se prvi put javlja i na istarskom poluotoku u dijelovima pod svjetovnom vlašću Venecije. Tada je u labinsku crkvu Svetog Antuna Padovanskog podignuta sredstvima podestata Marca Loredana smješten glavni slavljučni mramorni oltar. On se svojim oblikom uklapa u bogatu mramornu altarističku produkciju 17. stoljeća čiji je glavni protagonist bio Longhena, a pripisan je radionici Alessandra Tremignona.¹³ U istoj venecijanskoj tradiciji nastao je 1670. godine i glavni oltar župne crkve u Savičenti koji je financirao tadašnji feudalni gospodar grada, venecijanski plemić Almorò Grimani.¹⁴ Nasuprot tomu, mramor će u carska središta na Poluotoku doći tek početkom 18. stoljeća pa je s obzirom na to u riječkoj isusovačkoj crkvi

2.
Leonardo Pacassi i radionica,
glavni oltar župne crkve Svete
Jelene Križarice, Kastav, 1691.
(foto: M. Pintarić)

Leonardo Pacassi and his workshop,
high altar in the parish church of St
Helena, Kastav, 1691

Svetog Vida 1683. godine podignut najraniji oltar na habsburškom teritoriju u Istri i Hrvatskom primorju. Baš su obrazovani isusovci imali ključnu ulogu u transformaciji crkvenih interijera vješto se koristeći svojim znanjima, utjecajima i vezama.

Nakon prvog oltara u matičnoj riječkoj crkvi ubrzo se 1691. godine na njihovu posjedu u Kastvu gradi novi glavni oltar u župnoj crkvi Svete Jelene Križarice (sl. 2). Njega su financirali isusovci uz pomoć kastavske bratovštine Tijela Kristova.¹⁵ Monumentalni oltar bio je naručen kod obitelji Pacassi, u tada vodećoj altarističkoj radionici na području Gorizije.¹⁶ Najraniji spomen ove obitelji zabilježen je u tamošnjim spisima 1658. godine, kada je umro Leonardo *lapidista ex Venetiis laborans PP. Carmelitani*.¹⁷ Njega je zatim naslijedio sin Giovanni stariji (? – Gorizia, 1697.) zahvaljujući kojem će tijekom druge polovice 17. stoljeća *bottega* postati glavni centar za narudžbu kvalitetnih oltara privlačeći brojne naručitelje s habsburškog teri-

torija.¹⁸ Prvo je njegovo djelo dokumentirani glavni oltar u župnoj crkvi u mjestu Santa Margherita del Gruagno nedaleko od Udina.¹⁹ Majstor je bio angažiran i od isusovaca iz Gorizije za čiju je crkvu 1685. godine isklesao oltar svetog Josipa, a godinu dana poslije onaj svetog Franje Ksaverskog.²⁰ Pri izvedbi obaju oltara altaristu je najvjerojatnije pomagao sin Leonardo (Gorizia, ? – 1697.), a njih dvojica zajedno surađuju i 1687. godine pri podizanju mramornog stupa s kipom svetog Ignacija ispred goričke isusovačke crkve.²¹ S Giovannijem starijim su sredinom 80-ih godina 17. stoljeća sklopili ugovor i predstavnici franjevačkog samostana na Svetoj Gori kod Gorizije (Monte Santo di Gorizia). Altarist je trebao izraditi novi monumentalni glavni oltar za smještaj štovane slike s dopojasnim prikazom Bogorodice s Djetetom između svetog Jeronima i Ivana Krstitelja, a samostanu ju je 1544. godine darovao akvilejski patrijarh Marino Grimani.²² Recentno je utvrđeno da je Giovanni izradio dvije specifikacije troškova za novi oltar.²³ Prva je iznosila 2337 dukata, a uključivala je oltar, bočne ophode, tabernakul s brončanim kapitelima, šest kipova i troškove transporta. Međutim, čini se kako je franjevcima taj iznos bio previsok te je majstor nakon pregovora revidirao određene stavke i zatim tražio 1790 dukata za radove na oltaru. Posao je bio dovršen početkom kolovoza 1686. godine, kada je na svetkovinu Gospe od Anđela nakon svečane procesije na novi mramorni oltar bila postavljena čašćena Gospina slika.²⁴ Nedugo nakon toga Giovanni stariji je krajem 80-ih godina 17. stoljeća odlučio prepustiti vođenje radionice svojem sinu Leonardu. Upravo je između 1689. i 1690. godine *magistro lapicidae nominato Leonardo pachassii* primio tri isplate u vrijednosti 63 dukata za radove na glavnom oltaru crkve Svetog Vida i Modesta u Podnanosu.²⁵ Na samom početku samostalne karijere Leonardo je dobio 1690. godine i prestižnu narudžbu za klesanje glavnog oltara u crkvi Svetih Petra i Pavla u Gradisci d'Isonzo. Tamošnji je župnik Ludovico Comelli odabrao upravo majstorov projekt ispred nekoliko drugih pristiglih iz Venecije.²⁶ Kada je 1691. godine u goričkoj radionici nabavljen glavni oltar za župnu crkvu u Kastvu, ključnu medijatorsku ulogu u tome imali su upravo riječki isusovci zahvaljujući svojoj širokoj mreži kontakata. Altarista su najvjerojatnije predložili članovi bratskog im goričkog kolegija s obzirom na njihovu vrlo uspješnu suradnju s obitelji Pacassi, ali ne treba isključiti mogućnost da su prvi kontakti između Rijeke i Gorizije mogli biti ostvareni još 1683. godine pri podizanju oltara svetog Franje Ksaverskog u crkvi Svetog Vida. Treba istaknuti da je klesanje oltara na isusovačkome kastavskom posjedu omogućilo Leonardu stvaranje novih veza i budućih poslova s naručiteljima na Kvarneru.

Kastavski slavolučni oltar uklapa se u radioničku produkciju Pacassijevih te se nadovezuje na venecijansku altarisitčku tradiciju i utjecaje Baldassarea Longhene. Određeni arhitektonski elementi bliski su Longheninu oltaru za kapelu Morosini u nekadašnjoj mletačkoj katedrali San Pietro di Castello.²⁷ Leonardo u Kastvu unutar kvadratnog svetišta postavlja monumentalni oltar gdje prvi put u svojem opusu uvodi treći par stupova. Pri klesanju stipesa prisutan je prepoznatljivi element *bottege* Pacassijevih gdje je središnja osmerokutna zvijezda ispunjena likom svete Jelenne Križarice izvedenim u mramornoj inkrustaciji. Takav način ukrašavanja stipesa popularizirala je na venecijanskom teritoriju obitelj Corbarelli tijekom 17. stoljeća, a zahvaljujući Pacassijevima proširio se i na periferna područja Habsburške Monarhije.²⁸ Godinu dana nakon oltara u Kastvu Leonardo i njegovi suradnici završavaju novi glavni monumentalni mramorni oltar u franjevačkoj crkvi Majke Milosti na Trsatu. Za tu raskošnu narudžbu bila su zaslužna braća Uzolin. Franjo je bio u nekoliko navrata samostanski gvardijan, a na Trsatu je boravio i kada je obašao dužnost provincijala Bosansko-hrvatske provincije između 1688. i 1691. godine.²⁹ S druge strane, njegov brat Ivan bio je imućni sudac slobodnoga kraljevskog grada Zagreba, kraljevine Slavonije i sabirač poreza. Upravo je on 1690. godine darovao tisuću

3.
Leonardo Pacassi i radionica,
glavni oltar u franjevačkoj crkvi
na Trsatu, 1691. – 1692. (foto:
D. Tulić)

Leonardo Pacassi and his
workshop, high altar in the
Franciscan church in Trsat,
1691/92

zlatnika za gradnju mramornog oltara.³⁰ To je učinio iz ljubavi prema svojem bratu i franjevačkoj provinciji te iz osobne pobožnosti prema Gospi Trsatskoj. Franjevcima na Trsatu majstora su gotovo sigurno mogli preporučiti fratri iz samostana na Svetoj Gori kod Gorizije za čiju su crkvu Pacassijevi radili glavni oltar (sl. 3 i 4). Osim toga, čini se da je upravo svetogorski oltar mogao poslužiti kao predložak onomu na Trsatu, a njima je prethodio glavni oltar u Marijinu svetištu u Castelmonteu pokraj Cividalea iz 1684. godine.³¹ Pri izvedbi središnjeg dijela retabla Leonardo i njegovi suradnici oslanjaju se na rješenja s ranijih oltara svetog Josipa i Franje Ksaverskog iz isusovačke crkve u Goriziji. Vješto je zamišljen i interkolumnij za smještaj dviju niša s kipovima svetog Franje i svetog Ivana Evanđelista, koji su ujedno imenjaci zaštitnici donatora, braće Uzolin. Njih je majstor nabavio u Veneciji kod kipara Giovannijskog Comina (Treviso, oko 1647. – Venecija, 1695.).³² Suradnja obitelji Pacassi s fratri-
ma na Trsatu nastavila se i pri podizanju oltara svete Katarine Aleksandrijske 1694.

4.

Giovanni Pacassi stariji, nekadašnji glavni oltar franjevačke crkve na Svetoj Gori kod Gorizije, danas u Marijino Celje, Kanal, oko 1686. (foto: D. Tulić)

Giovanni Pacassi the Elder, former high altar of the Franciscan church in Sveta Gora near Gorizia, now in Marijino Celje, Kanal, around 1686

godine.³³ Jednostavan slavljučan oltar u formi edikule smješten je s desne (južne) strane trijumfalnog luka svetišta crkve, a sredstva za njegovo podizanje osigurala je Anna Sorsiana rođena Petrekovich (sl. 5).

Radovima za trsatsko svetište Leonardo je dodatno potvrdio svoju reputaciju jednog od vodećih altarista kod lokalnih naručitelja. Stoga je kod njega novi oltar naručila i riječka bratovština Bezgrešno Začete. Njezino je sjedište bilo u gotičkoj kapeli Majke Milosti u sklopu klaustura augustinskoga samostana Svetog Jeronima.³⁴ Usku su kapelu bratimi, uz dopuštenje augustinskog priora, 1676. godine dogradili dvjema bočnim prostorijama i time je prilagodili svojim pobožnostima. Nakon velikoga arhitektonskog zahvata uslijedilo je opremanje kapele raskošnim oltarom. U tu je svrhu na sjednici gradskog vijeća održanoj 17. rujna 1693. godine tadašnji gaštald bratovštine tražio financijsku pomoć. Ona je bila odobrena u visini od 100 dukata, a bratimi su bili prisiljeni prodati i nekoliko vinograda na Trsatu kako bi konačno uspjeli pod-

5.
Leonardo Pacassi i radionica, oltar
svete Katarine Aleksandrijske,
franjevačka crkva na Trsatu, 1694.
(foto: M. Pintarić)

Leonardo Pacassi and his workshop,
altar of Saint Catherine of Alexandria,
Franciscan church in Trsat, 1694

6.
Leonardo Pacassi i radionica,
oltar Bezgrešno Začete, kapela
Bezgrešno Začete u nekadašnjem
kloastru augustinskog samostana
Svetog Jeronima, Rijeka, oko 1693.
(foto: M. Pintarić)

Leonardo Pacassi and his workshop,
altar of the Immaculate Conception,
chapel of the Immaculate
Conception in the cloister of the
former Augustinian monastery of St
Jerome, Rijeka, around 1693

miriti trošak od 1000 fiorina za novi mramorni oltar. Smješten je u starijoj kasnogo-
tičkoj poligonalnoj apsidi, a njegovu središnju kompoziciju čine dva korintska stupa
zajedno s parom nižih jonskih stupova nad kojima se rastvara zavjesa od crvenog
mramora (sl. 6). S obje strane oltara nalaze se i ophodi s nišama za mramorne ki-
pove svetog Josipa i Ane naručene kod venecijanskog kipara Paola Callala (Venecija,
1655. – 1725.).³⁵ Leonardo na ovom oltaru prvi put u riječki sakralni prostor uvodi
motiv mramorne draperije isklesane po uzoru na onu s glavnog oltara u crkvi Svetog
Petra i Pavla u Gradisci d'Isonzo. Uz to, novina je i postavljanje korintskih stupova na
dvije neobične voluminozne volutne konzole s girlandama. Taj konstrukcijsko-deko-
rativni element upućuje na to da je Leonardo bio dobro upoznat s novim strujanjima
te invencijama u venecijanskoj altaristici zadnje četvrtine 17. stoljeća.

Potkraj karijere majstoru su se ponovno obratili riječki isusovci kada se odlučuju
graditi oltar Uznesenja Marijina (nakon 1787. Gospe Žalosne) u Svetom Vidu (sl. 7).
Novac za taj pothvat osigurali su supružnici Vincenzo i Beatrice Lazzarini rođena
dell'Argento kako bi opremili kapelu gdje se nalazila njihova obiteljska grobnica.³⁶
Leonardo je oltar dovršio i dopremio u Rijeku u kolovozu 1696. godine, kada je
sklopio novi ugovor s rektorom Valentinom Amartinijem.³⁷ Naime, majstor je na
netom postavljenom oltaru trebao učiniti određene preinake, odnosno proširenja,
što je uključivalo još jedan par stupova od crnog mramora te snižavanje onih posto-
jećih izvedenih u *marmo rosso*. Isto tako na bočne završetke oltara bilo je potrebno

7.
Leonardo Pacassi i radionica,
oltar Uznesenja Marijina (nakon
1787. Gospe Žalosne), nekadašnja
isusovačka crkva Svetog Vida,
Rijeka, oko 1696. (foto: D. Tulić)

Leonardo Pacassi and his workshop,
altar of the Assumption of Mary
(after 1787, of Our Lady of Sorrows),
former Jesuit Church of St Vitus in
Rijeka, around 1696

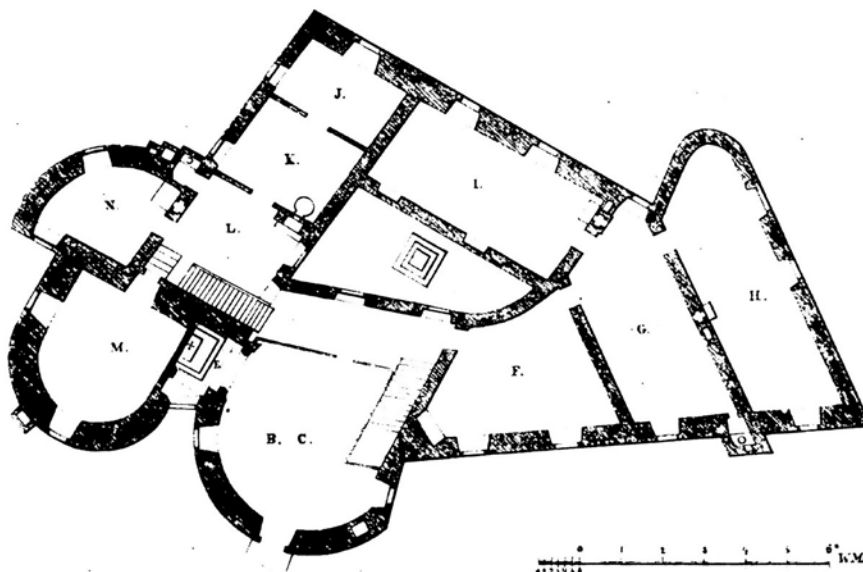
8.
Radionica Pacassi, oltar svetog
Mihovila, franjevačka crkva na
Trsatu, 1701. (foto: M. Pintarić)

Pacassi workshop, altar of St
Michael, Franciscan church in Trsat,
1701

dodati crne volute da bi se mogli postaviti mramorni grbovi plemićkih kuća Lazzarini i Argento. Njih se Pacassi obavezao isklesati od *marmo fino bianco* za razliku od prikaza svetog Ignacija i Franje Ksaverskog izvedenih u mramornoj inkrustaciji na postamentima unutrašnjih stupova. Modificirani riječki oltar tako je postao gotovo pa istovjetan Leonardovu dokumentiranom glavnom oltaru u crkvi Svetog Mihovila Arkandela u Chioprisu iz 1695. godine.³⁸ Naposljedku, kruna Leonardove karijere trebalo je biti opremanje carskog mauzoleja Ferdinanda II. u Grazu oko 1695. godine. Do tada najuglednijim naručiteljima predstavio je dva projekta za izradu oltara, ali je realizaciju spriječila njegova iznenadna smrt u prosincu 1697. godine.³⁹ Nakon toga radionica se našla pred velikim izazovima i bio je upitan njezin opstanak. U tome neizvjesnom periodu presudnu ulogu u funkcioniranju *bottege* imala je Leonardova žena Lucia. Ona je uz pomoć ljubljanskog altarista Michaela Cusse (Vasica kod Adovjščine, 1657. – Ljubljana, 1699.) pokušala iznova osigurati narudžbu u Grazu. Stoga je Cussa trebao isklesati oltare uz pomoć Leonardovih pomoćnika, među kojima se isticao jedan talentirani Venecijanac.⁴⁰ Međutim, posao nije bilo moguće odraditi zbog neočekivane smrti kranjskog majstora 1699. godine.⁴¹ Nakon toga Lucia je odlučila upravljati radionicom do trenutka kada će je moći preuzeti njezin i Leonardov sin Giovanni mlađi (Gorizia, 1686. – Penzing, 1754.).⁴² Stoga su s njom gotovo sigurno pregovarali i trsatski franjevci kada početkom 18. stoljeća naručuju oltar svetog Mihovila Arkandela za trijumfalni luk crkve (sl. 8). Oltar je u

9.
Tlocrt prvog kata kaštela
s položajem kapele Svetog
Mihovila sredinom 19. stoljeća,
označeno pod E (izvor: LUDWIG
SALVATOR /bilj. 48/, 36)

Floor plan of the first floor in the
former Frankopan castle with the
location of the chapel of St Michael
in the mid-19th century, indicated
with E

potpunosti pandan ranijem oltaru svete Katarine, a sredstva za podizanje oporučno je ostavio senjsko-modruški biskup Sebastijan Glavinić. Na Trsat je bio dopremljen 1701. godine, a pet godina poslije posvetio ga je biskup Benedikt Bedeković.⁴³ U tom je periodu unutar Paccasijeve radionice izrađen i stipes glavnog oltara za srednjovjekovnu riječku crkvicu Svetog Fabijana i Sebastijana.⁴⁴

Devetnaestogodišnji Giovanni mlađi se oko 1705. godine polako počeo uključivati u vođenje *bottege*. Tada prvi put zajedno s majkom potpisuje isplate za radove na crkvi Svete Marije u mjestu Villa Vicentina te ugovor o gradnji glavnog oltara u goričkoj katedrali Svetih Hilarija i Tacijana.⁴⁵ Nakon toga je u potpunosti preuzeo sve poslove te je samostalno pregovarao s riječkim isusovcima oko mogućeg podizanje novoga mramornog glavnog oltara za smještaj Čudotvornog raspela. Giovanni je 14. travnja 1708. godine poslao pismo tadašnjem rektoru s napomenama o izgledu budućeg oltara. Iz njega se doznaje da su oni i prije bili u kontaktu jer majstor spominje prvu varijantu crteža, a zatim mu šalje novi *disegno* te specifikaciju mramora. Drugi projekt za izradu oltara sveukupno je iznosio 550 dukata, a altarist je naveo da bi posao mogao dovršiti do kraja rujna iste godine.⁴⁶ Međutim, iz neznanih razloga isusovci nisu prihvatili Giovannijevu ponudu, nego su posao 1711. godine povjerali njegovu rođaku Pasqualeu Lazzariniju (Venecija, 1667. – Gorizia, 1731.).

Panoramski pregled djela radionice Pacassi u Hrvatskom primorju, ovdje nadopunjen novim spoznajama, ne samo da potvrđuje kako je najveći broj njihovih oltara nastao upravo za kvarnersku regiju već ističe i ključnu ulogu *bottege* u formiranju riječke altaristike u posljednjem desetljeću 17. stoljeća. S druge strane, njihova kvalitetna altaristika našla je put do novih naručitelja u Hrvatskom primorju pa se sada može proširiti i izvan relativno uskog kruga crkvenih redova i gradskih bratovština. Tako je u literaturi izostao podatak da su Pacassijevi bili angažirani pri opremanju kasnije napuštene kapele u nekadašnjem bakarskom ili frankopanskom kaštelu. On je smješten na vrhu brijega na zapadnom rubu grada uz nekadašnje zidine te je recentno započela njegova intenzivnija obnova.⁴⁷ Kaštel je nepravilna dvokatna građevina s podrumom, a tri krila zatvaraju manje unutrašnje dvorište. Na prvom katu nalazi se desakralizirana kapela Svetog Mihovila koja je sredinom 19. stoljeća izgubila izvornu opremu te inventar. Položaj kapele s pripadajućim oltarom zabilježio je nadvojvoda Ludwig Salvator u svojem putopisnom djelu o Bakru i Kraljevici tiskanom 1871. godine (sl. 9).⁴⁸ U njoj je sada smješteno osamdeset-

10.
Nekadašnja kapela Svetog
Mihovila u bakarskom kaštelu
(foto: D. Tulić)

Former chapel of St Michael in the
Bakar castle

11.
Fragmenti kamene i mramorne
plastike unutar nekadašnje kapele
Svetog Mihovila u bakarskom
kaštelu (foto: D. Tulić)

Fragments of stone and marble
sculpture inside the former chapel
of St Michael in the Bakar castle

12.
Dijelovi retabla oltara iz kapele
Svetog Mihovila u bakarskom
kaštelu (foto: M. Pintarić)

Parts of the altar retable from the
chapel of St Michael in the Bakar
castle

tak različitih kamenih i mramornih komada (sl. 10, 11). Tijekom istraživanja je ustanovljeno da nešto manje od pola raznoraznih dijelova ne pripada zajedničkoj cjelini, nego je riječ o različitim ulomcima nastalim u periodu od 15. do 20. stoljeća.⁴⁹ Međutim, identificirani su istovremeni oltarni komadi poput stipesa, stupova, predele, pilastara, vijenca gređa, segmenata luka oltarne niše i polukapitela pilastra

13.
Rekonstrukcija oltara iz kapele
Svetog Mihovila u bakarskom
kaštelu (rekonstrukcija: D. Tulić,
M. Pintarić)

Reconstruction of the altar from the
chapel of St Michael in the Bakar
castle (reconstruction: D. Tulić,
M. Pintarić)

(sl. 12). Utvrđeno je da su oni izvorno pripadali istoj kompoziciji te da je riječ o nekadašnjem oltaru iz kaštela, koji se može u potpunosti rekonstruirati na temelju gotovo devedeset posto sačuvanih izvornih dijelova (sl. 13).

Bakarski slavolučni oltar izrađen od kamena i mramora bio je koncipiran s jednostavnim retablom te dvama mramornim stupovima i segmentnim pločama luka

14.
Leonardo Pacassi i radionica, oltar
svete Katarine Aleksandrijske,
franjevačka crkva na Trsatu, 1694.
(foto: M. Pintarić)

Leonardo Pacassi and his workshop,
altar of St Catherine of Alexandria,
Franciscan church in Trsat, 1694

oltarne niše. Njegov integralni dio činio je i stipes s trima geometrijskim poljima nekada izvorno ispunjenim mramornim inkrustacijama. Kompozicija središnjeg retabla i vrlo karakterističan stipes jasno upućuju na to da se oltar može uvrstiti u opus obitelji Pacassi. Oltar iz kaštela se nadovezuje na rana rješenja Giovannijskog starijeg prisutna na glavnom oltaru u crkvi Svete Margarete u Santa Margherita del

15.
Rekonstruirani izgled donjeg dijela
oltara iz kapele Svetog Mihovila
složen od sačuvanih fragmenata
(rekonstrukcija: D. Tulić,
M. Pintarić)

Reconstructed appearance of
the lower section of the altar
from the chapel of St Michael,
composed of preserved fragments
(reconstruction: D. Tulić, M. Pintarić)

Gruagno. Ista altaristička kompozicija javlja se i na Leonardovu glavnom oltaru za crkvu u Podnanosu. Predloške je navedenih oltara Pacassijeva *bottega* iskoristila i 1694. godine pri izradi oltara svete Katarine na Trsatu, a upravo je on gotovo pa istovjetan onomu iz frankopanskog kaštela (sl. 14). Na bakarskom se oltaru nalazi i prepoznatljiv stipes Pacassijevih koji je moguće usporediti s onim na oltaru svete Katarine kod trsatskih franjevaca, ali i sa stipesom oltara Uznesenja Marijina (nakon 1787. Gospe Žalosne) u nekadašnjoj isusovačkoj crkvi Svetog Vida u Rijeci (sl. 15, 16). Vrlo vješto klesan polukapitel desnog pilastra s voćnom girlandom i jabukom u trolistu, u potpunosti se uklapa u altaristički leksik obitelji Pacassi. Tako je kvalitetan polukapitel s bakarskog oltara blizak polukapitelu pilastara na retablu oltara svete Katarine na Trsatu, kao i korintskim kapitelima bočnih ophoda na oltaru Bezgrešno Začete u istoimenoj kapeli u nekadašnjemu augustinskom samostanu u Rijeci (sl. 17). Konačno, s obzirom na visoku kvalitetu klesanja određenih dijelova bakarskog oltara, postoji velika mogućnost da je u njegovoj izradi mogao sudjelovati osobno Leonardo Pacassi zajedno sa sinom i nasljednikom radionice Giovannijem mlađim. Za sada nisu pronađeni arhivski dokumenti o potvrdi autorstva bakarskog oltara niti oni o mogućim naručiteljima jednog od najranijih baroknih oltara u Hrvatskom primorju. Stoga je u ovom trenutku moguće pretpostaviti da je za narudžbu oltara mogao biti zaslužan tadašnji bakarski kapetan Ludovico Coronini-Cronberg (1695. – 1699.).⁵⁰ On je bio pripadnik ugledne aristokracijske obitelji iz Gorizije i gotovo je sigurno da je u rodnom gradu kod obitelji Pacassi mogao naručiti novi oltar dopremljen u kaštel najkasnije do 1700. godine.

U potpunosti nepoznati podatci o povijesti nekadašnjeg oltara iz frankopanskog kaštela nalaze se u *Spomenici bakarske župe* napisanoj sredinom 20. stoljeća perom župnika Matije Polića.⁵¹ Autor se prvo osvrnuo na podatke Matije Mažića objavljene o kapeli Svetog Mihovila na groblju u Bakru u sušačkom listu. Tamoš-

16.

Leonardo Pacassi i radionica,
stipes oltara Uznesenja Marijina
(nakon 1787. Gospe Žalosne),
nekadašnja isusovačka crkva
Svetog Vida, Rijeka, oko 1696.
(foto: D. Tulić)

Leonardo Pacassi and his workshop,
stipes of the altar of the Assumption
of Mary (after 1787, of Our Lady of
Sorrows), former Jesuit church of St
Vitus in Rijeka, around 1696

nje je gradsko groblje bilo podignuto početkom 19. stoljeća za vrijeme kanonika – župnika Pavla Latkovića, a nalazilo se nedaleko od starog groblja kod crkve Majke Božje od Porta. Godine 1849. bila je pod kanonikom – župnikom Nikolom Mudrovčićem na groblju utemeljena kapela Svetog Mihovila, a ujedno je služila kao mrtvačnica. Prema Mažićevim riječima jedini „unutrašnji ures kapele” bio je starinski oltar svetog Mihovila izrađen od „šarolikog” mramora. Polić citira Mažića i navodi da se oltar nekada nalazio u starome frankopanskom kaštelu i da se na njemu nalazila lijepa umjetnička slika svetog Mihovila. Prema usmenoj predaji smatralo se da su je darovali knezovi Frankopani i da je naručena u nepoznatoj slikarskoj radionici u Veneciji. Mažić o slici zapisuje „pred više godina nestala je navedena slika, žali bože, slike s oltara i mi ne znamo kamo je dospjela ta dragocjena bakarska starina”. Kapela je bila posve zapuštena od 1868. do 1890. godine te je u tom periodu postala vrlo derutna. Obnova je započela 4. svibnja 1898. godine i trajala je do kolovoza iste godine. Tada je u Tirolu bio nabavljen i novi drveni kip svetog Mihovila te ostali liturgijski predmeti. Zbog stalne vlage kapela se morala svakih pet ili šest godina nanovo obnavljati. Važan popravak kapele ponovno se dogodio 1919. godine, a desetak godina poslije dobila je novi krov. Mažić je smatrao da je žalosno da su gradske vlasti zanemarivale ovu kapelu jer je vlaga skoro oštetila i uništila „lijepi” frankopanski oltar. S njega su na nekoliko mjesta otpali pojedini komadići mramora. Autor je smatrao da je oltar rađen „u ukusnom stilu renesansne sa stupovima koji imaju na vrhu krasne kapitele”. Isto tako, on oltar iz kapele uspoređuje s oltarom svete Katarine iz franjevačke crkve na Trsatu. U literaturi je izostao podatak da je nekadašnji frankopanski kaštel ugovorom iz 1935. godine darovan Družbi Braće Hrvatskog zmaja, a formalno je prešao u njihovo vlasništvo 1937. godine. Tada su članovi Družbe odlučili izraditi i opsežan projekt obnove te budućeg uređenja kaštela.⁵² Prvi se kat trebao iskoristiti za „muzej

17.
Leonardo Pacassi i radionica,
polukapitel desnog pilastra oltara
iz kapele Svetog Mihovila u
bakarskom kaštelu (foto: D. Tulić)

Leonardo Pacassi and his workshop,
engaged capital of the right altar
pilaster from the chapel of St
Michael in the Bakar castle

crkvenih starina”, a kapelu se namjeravalo popraviti i u nju ponovno vratiti oltar svetog Mihovila. U jednom se dopisu navodi da je riječ o krasnome mramornom oltaru u „čistom baroku”. Prijenos oltara spriječio je početak Drugoga svjetskog rata, a za njegova trajanja jedna je bomba 1944. godine upravo pala i na groblje te znatno oštetila krov kapele. S obzirom na to, ona je ostala izložena vremenskim nepogodama sve do prosinca 1949. godine, tada je s Konzervatorskim zavodom NR Hrvatske Zagreb-Rijeka dogovoreno da će župni ured sam osigurati sredstva za popravak krova. Posljednja važnija obnova odvijala se krajem 1971. godine, a u tome je sudjelovala mjesna zajednica. Sveukupno je oko 170 obitelji dalo dobrovoljni doprinos za uređenje groblja. Kapela Svetog Mihovila bila je uvelike obnovljena i preuređena. Istovremeno je bio postavljen i novi kameni oltar prema puku i nabavljen je drveni kip svetog Mihovila kod Blaža Devčića iz Krasna u Lici.⁵³ Stari je oltar bio demontiran zajedno s prvotnim drvenim kipom svetog Mihovila te su oni već do listopada 1971. godine prebačeni u kaštel gdje su trebali biti vraćeni na svoje prvotno mjesto u kapeli.⁵⁴ Naposljetku, čini se da oltar nakon što je prebačen u kaštel krajem 1971. godine nikada nije bio ponovno sastavljen, nego je do danas ostao sačuvan u fragmentima, od kojih se dio njih s vremenom zagubio ili je otuđen. Nedostaju mu i kiparski najrafiniraniji dijelovi, odnosno „hvaljeni lijepi” kapiteli stupova i lijevog pilastra te konzola pod zabatom. Bez obzira na sadašnje stanje kapele i fragmentiranog oltara, ovu bi važnu umjetninu trebalo restaurirati te rekonstruirati unutar izvornog ambijenta nakon revitalizacije kaštela u Bakru. Time bi se u ovdje rekonstruiran mozaik najranijih baroknih mramornih oltara u Hrvatskom primorju vratila važna, no izgubljena *tessera*.

BILJEŠKE

- ¹ MARIO PINTARIĆ, *Naručitelji i umjetnici u Rijeci tijekom 17. i 18. stoljeća*, doktorski rad, Sveučilište u Zadru, 2022., 158–159.
- ² GIUSEPPE VIEZZOLI, *La Compagnia di Gesù a Fiume 1627 – 1773, Rivista semestrale della Società e studi fiumani*, IX (1931.), 192–230; RADMILA MATEJČIĆ, *Crkva svetog Vida, Rijeka*, 1994., 13–17; NINA KUDIŠ, *Projekt Giacoma Briana za isusovačku crkvu sv. Vida u Rijeci, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 34 (1994.), 269–283; DAMIR TULIĆ, *Katedrala svetog Vida*, Zagreb, 2011., 25–30; KATARINA HORVAT LEVAJ, *Barokna arhitektura*, Zagreb, 2015., 89–98; MARIO PINTARIĆ (bilj. 1), 314–317.
- ³ ANDREJ ŽMEGAČ, *Stierovi projekti osuvremenjivanja graničnih utvrda iz 1657. godine, Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 29 (2005.), 125–136.
- ⁴ MIROSLAV VANINO, *Isusovci i hrvatski narod*, sv. II, Zagreb, 1987., 240–253.
- ⁵ Österreichische Nationalbibliothek, Beč, *Sammlung von Handschriften und alten Drucken*, Cod. 12076, *Litterae annuae provinciae Austriae Societatis Iesu a. 1679*, 162.
- ⁶ Na ustupljenom podatku zahvaljujemo prof. dr. sc. Richardu Böselu. Oltar danas nije sačuvan jer je na tom mjestu podignut novi 1736. godine.
- ⁷ RADOSLAV TOMIĆ, *Barokni oltari i skulptura u Dalmaciji*, Zagreb, 1995., 25–26.
- ⁸ RADOSLAV TOMIĆ (bilj. 7), 44.
- ⁹ RADOSLAV TOMIĆ, *Umjetnička baština Zadarske nadbiskupije – Kiparstvo II: od XVI. do XX. stoljeća*, Zadar, 2008., 82–84.
- ¹⁰ RADOSLAV TOMIĆ (bilj. 9), 91–97; BOJAN GOJA, *Contributo per l'altare maggiore di San Simeone a Zara: Baldassare Longhena, Francesco Cavrioli e „mistro” Lunardo*, *Arte veneta*, 68 (2011.), 250–257.
- ¹¹ BOJAN GOJA, *Nova istraživanja i dopune o graditeljima mramornih oltara u Zadru: Antonio Peschiera, Baldassare Garzotti, Pietro Coste i Girolamo Girardi*, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 60 (2018.), 120–122.
- ¹² RADOSLAV TOMIĆ (bilj. 8), 99–103; NINA KUDIŠ BURIĆ, DAMIR TULIĆ, *Glavni oltar u franjevačkoj crkvi u Zadru: značajna narudžba bratovštine Gospe od Karmela*, u: *Umjetnost i naručitelji* (ur. Jasenka Gudelj), Zagreb, 2010., 115–120.
- ¹³ DAMIR TULIĆ, *Od kasne renesanse do klasicizma: skulpture i oltari od kraja 16. do početka 19. stoljeća*, u: *Predrag Marković – Ivan Matejčić – Damir Tulić, Umjetnička baština istarske crkve, 2. Kiparstvo od 14. do 18. stoljeća*, Pula – Poreč, 2017., 236–237; SARA TURK, *Baročni oltariji v koprski stolnici in njihova provenienca*, *Zbornik za umetnostno zgodovino – Nova vrsta*, LIII (2017.), 107, bilj. 38.
- ¹⁴ DAMIR TULIĆ (bilj. 13), 238–239.
- ¹⁵ MARIO PINTARIĆ (bilj. 1), 202.
- ¹⁶ RADMILA MATEJČIĆ, *Udio goričkih i furlanskih majstora u baroknoj umjetnosti Rijeke*, *Zbornik za likovne umjetnosti*, 14 (1978.), 153–174; MATEJ KLEMENČIĆ, *Scultura barocca in Istria tra Venezia, Gorizia, Lubiana e Fiume*, *Saggi e memorie di storia dell'arte*, 30 (2006.), 257–258; DANKO ŠOUREK, *Altari-stičke radionice na granici: barokni mramorni oltari u Rijeci i Hrvatskom primorju*, Zagreb, 2015., 26–47.
- ¹⁷ RANIERI MARIO COSSAR, *Artisti goriziani del passato. I Pacassi (precisioni documentarie)*, *La Porta Orientale*, XV (1945.), 166–167.
- ¹⁸ VERENA KORŠIČ, s. v. *Pacassi*, *Primorski slovenski biografski leksikon*, II, Gorica, 1982. – 1985., 539–540; SERGEJ VRIŠER, *Baročno kiparstvo na Primorskem*, Ljubljana, 1983., 67–71; MADDALENA MALNI PASCOLETTI, *Per una catalogazione degli altari barocchi nel Friuli Orinetale, Marian e i pais dal Friul Orinetale*, Udine, 1986., 251–334.
- ¹⁹ GUGLIELMO BIASUTTI, *Santa Margherita del Gruagno e la sua storia*, Udine, 1968., 33.
- ²⁰ SERGEJ VRIŠER, (bilj. 18), 49, 206; MASSIMO DE GRASSI, *Nuovi contributi al catalogo di Leonardo Pacassi, Studi Goriziani*, LXXVI (1992.), 7–16; MASSIMO DE GRASSI, *La scultura a Gorizia nell'età dei Pacassi*, u: *Nicolò Pacassi. Architetto degli Asburgo. Architettura e scultura a Gorizia nel Settecento*, (ur. Emanuela Montagnari Kokelj, Giuseppina Perusini), Monfalcone, 1998., 85–123; MASSIMO DE GRASSI, *La scultura nell'Isontino in età barocca, Gorizia barocca. Una città italiana nell'impero degli Asburgo* (ur. Silvano Cavazza, Marino De Grassi), Monfalcone, 199, 290–315.
- ²¹ RANIERI MARIO COSSAR, *Storia dell'arte e dell'artigianato a Gorizia*, Pordenone, 1948., 49–50.
- ²² MONIKA OSVALD, *Giovanni Pacassi starejši (1697) in veliki oltar v Marijini cerkvi na Sveti Gori pri Gorici (pred 1686)*, *Zbornik za umetnosno zgodovino – Nova vrsta*, LVII-LVIII (2021. – 2022.), 212.
- ²³ MONIKA OSVALD (bilj. 22), 221. *Autorica je na temelju arhivskih dokumenata utvrdila da je samostan bio zatvoren 1786. godine. Tom je prigodom bio i rasprodan bogati inventar crkve pa je tako nekadašnji glavni oltar kupljen za župnu crkvu u Marijinoj Celju nedaleko od Liga u Sloveniji.*
- ²⁴ MONIKA OSVALD (bilj. 22), 212.
- ²⁵ BOŽIDAR PREMRL, *Trije primorski oltarji – trije kiparji in dva pozlatarja. Leonardo Pacassi, Angelo Sperandi, Auguštin in Jurij Ferfilla ter Karel Florianis*, *Zbornik za umetnostno zgodovino – Nova vrsta*, XLI (2005.), 191–194.
- ²⁶ GIULIANA LORENZON RADOLLI, *Dal Duomo gradiscano alcune proposte per identificare l'attività di Giovanni Pacassi nel Friuli Orientale*, *Ce fastu ?*, LXI (1985.), 228–232.
- ²⁷ DANKO ŠOUREK (bilj. 16), 36.
- ²⁸ GIUSEPPINA PERUSINI, PIERA SPADEA, *Il commesso marmoreo negli altari dei Pacassi*, u: *Nicolò Pacassi. Architetto degli Asburgo. Architettura e scultura a Gorizia nel Settecento* (ur. Emanuela Montagnari Kokelj, Giuseppina Perusini), Monfalcone, 1998., 133–141.
- ²⁹ EMANUEL HOŠKO, *Trsatski franjevci: Pet i pol stoljeća služenja Trsatskom svetištu*, Rijeka, 2004., 171.
- ³⁰ PAŠKAL CVEKAN, *Trsatsko svetišće Majke Milosti i Franjevci njeni čuvari*, Trsat, 1985., 128.

- ³¹ DANKO ŠOUREK (bilj. 16), 41. Autor je prvi upozorio na sličnost trsatskog oltara s onim iz Castelmontea koji je izvela venecijanska radionica Alessandra i Paola Tremignona.
- ³² DAMIR TULIĆ, Kipovi Giovannija Comina na glavnom oltaru franjevačke crkve na Trsatu, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 40 (2016.), 35–49. Pitanje suradnje goričkih altarista s uglednim venecijanskim kiparima, kao i skulptorska oprema njihovih brojnih oltara zasebna je cjelina te će ona biti u fokusu iduće studije koju autori pripremaju u sklopu navedenog projekta.
- ³³ RADMILA MATEJČIĆ (bilj. 16), 160–161; DANKO ŠOUREK (bilj. 16), 44–45.
- ³⁴ MARKO MEDVED, *Filius conventus Fluminensis. Augustinci putinjaci sv. Jeronima u Rijeci*, Zagreb, 2020., 356–359.
- ³⁵ MATEJ KLEMENČIČ, *Beneško baročno kiparstvo v Ljubljani*, Ljubljana, 2013., 27–28.
- ³⁶ DANKO ŠOUREK (bilj. 16), 34; MARIO PINTARIĆ (bilj. 1), 38–39.
- ³⁷ RADMILA MATEJČIĆ (bilj. 16), 168; DANKO ŠOUREK (bilj. 16), 35.
- ³⁸ MASSIMO DE GRASSI (bilj. 20, 1992.), 10.
- ³⁹ MATEJ KLEMENČIČ, „Turning point”. Succession of sculpture workshops – legal issues, archival sources and connoisseurship, u: *Scultura lignea barocca di scuola tedesca tra Friuli, Carinzia, Stiria e Carniola* (ur. Giuseppina Perusini), Udine, 2021., 83–85.
- ⁴⁰ MATEJ KLEMENČIČ (bilj. 40), 84. Najvjerojatnije je riječ o altaru Pasqualeu Lazzariniju (Venecija, 1667. – Gorizia, 1731.)
- ⁴¹ BLAŽ RESMAN, *Barok v kamnu. Ljubljansko kamnoseštvo in kiparstvo od Mihaela Kuše do Francesca Robbe*, Ljubljana, 1995., 20–21.
- ⁴² ALESSANDRO QUINZI, Giovanni Pacassi (1686-1745) suddito imperiale e maestro lapicida, u: *Patrons, Intermediaries and Venetian Artists in Vienna and Imperial Domains (1650-1750)* (ur. Enrico Lucchese, Matej Klemenčič), Firenze, 2022., 31–46.
- ⁴³ DANKO ŠOUREK (bilj. 16), 45.
- ⁴⁴ DANKO ŠOUREK (bilj. 16), 45. Na stipesu se nalazi malena mramorna figura svetog Sebastijana koja se može uvrstiti u opus kipara Angela De Puttija (Padova, oko 1681. – Žminj, 1731.). MARIO PINTARIĆ, „Angelus De Putti” – prilozi za padovanskog kipara u Istri i Venetu, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 45 (2021.), 93–104.
- ⁴⁵ DANKO ŠOUREK (bilj. 16), 42; HELENA SERAŽIN, Kipi Pietra Baratte na velikem oltaru goriške stolnice, *Acta historiae artis Slovenica*, 4 (1999.), 107–121.
- ⁴⁶ Hrvatski državni arhiv (nadalje HDA), Isusovački samostani Rijeke (HR-HDA-663), svežanj LVI (16-18), B-430, 431.
- ⁴⁷ Godine 2017. u sklopu projekta „Putovima Frankopana”, izvodi se obnova drvenih konstrukcija unutar kaštela, odnosno uglavnom zamjena međukatnih konstrukcija, podova i stropova, kao i drvenih stubišta u kaštelu. Iduće godine provedena su konzervatorsko-restauratorska istraživanja. PETAR PUHMAJER, *Bakar. Frankopanski kaštel. elaborat konzervatorsko-restauratorskih istraživanja*, Zagreb, 2018., 9–21.
- ⁴⁸ LUDWIG SALVATOR, *Der Golf von Buccari und Porto Re*, Praha, 1871., 36.
- ⁴⁹ DAMIR TULIĆ, MARIO PINTARIĆ, *Povijesno-umjetnička studija i prijedlog za rekonstrukciju nekadašnjeg oltara iz kapelice svetog Mihovila u bakarskom kaštelu*, elaborat, Rijeka, 2023., 5–48.
- ⁵⁰ VINKO SABLJAR, Bakar i Turopolje, *Književnik. Časopis za jezik i povijest hrvatsku i srbsku i prirodne znanosti*, 1 (1864.), 499–500.
- ⁵¹ Župni arhiv u Bakru, Spomenica bakarske župe, 5–48.
- ⁵² HDA, Braća Hrvatskog zmaja (1905. – 1946.) (HDA-653), kutija 135.
- ⁵³ *Bakarska zvona*, 7-8 (1971.), 7–8.
- ⁵⁴ *Bakarska zvona*, 7-8 (1971.), 7–8.

